

"הזמן יגן עלי, רוח הקודש, ואהבתה של בת- לווייתי, החוכמה"

לצדו של ישו הנוצרי חי במאה הראשונה אדם שעורר עניין וסקרנות לא פחותים ממנו ביכולותיו להשפיע על הבריות ולחולל נסים. היה זה אפולוניוס מטיאנה, שהנצרות ניסתה ככל יכולתה להמעט בחשיבותו אבל תוך כדי כך העצימה את דמותו

[יעקב שביט](#)

הארץ, תרבות וספרות, 3.12.2021

"אולי הזמן עוד לא הגיע שיחזור / ויתגלה שוב לעולם; / או אולי, בשינוי צורה, / הוא מתהלך בינינו / לא נראה — אבל הוא יחזור, / כפי שהיה, מורה את דרכי האמת, וכמובן, / יקים לתחייה את עבודת האלים / ואת הטקסים ההלניים ההדורים", קונסטנדינוס קוואפיס

את אפולוניוס מטיאנה (Tyana) שבקפדוקיה, פילוסוף ניאופיתגוראי, מטיף ונואם נודד, דמות פלאית, אייקון של הפוליתיאיזם, שחי ופעל במאה הראשונה לספירה, תיאר חוקר הגנוסטיקה ג'.ר.ס. מיד (Mead, 1863-1933) כפילוסוף החשוב ביותר בעולם היווני-רומי במאה הראשונה לספירה, בצד ישו. אפולוניוס מטיאנה, כתב מיד, הוא "הדמות המעניינת ביותר על במת ההיסטוריה של העולם המערבי בתקופה הזאת", והוסיף (במאמר משנת 1901 שהפנה אותי ללא מעט מקורות) כי צפוי היה שאפולוניוס יהיה דמות שנויה במחלוקת, שכן הוא ביקר בארצות רחוקות, לפעמים נעלם לתקופה ארוכה, הטיף מוסר לתושבי ערים רבות והרבה ממה שעשה ואמר נותר בגדר מסתורין, מה שהוליד "אצל אלה שאינם מבינים" שלל סיפורים דמיוניים.

מי שחיבר את הביוגרפיה של אפולוניוס היה הפילוסוף והסופר פלאביוס פילוסטרטוס, וקשה להפריד בה בין אמת לבדיה. פילוסטרטוס כתב אותה בין השנים 217-238 בהזמנת הקיסרית יוליה דומנה, אשת הקיסר הרומי ספטימוס סוורוס. לדבריו, הוא נסמך על הזיכרונות על ילדותו ונעוריו של אפולוניוס שכתב מקסימוס, גם הוא בן קפדוקיה, ועל הרשימות שכתב דאמיס (Damis), תלמידו ובן לווייתו של אפולוניוס, שיש המפקפקים במהימנותן, וגם על מקורות אחרים. יש הסבורים שבביוגרפיה של אפולוניוס, מטיאנה התכוון פילוסטרטוס לערער על מעמדו של ישו ולהציב כנגדו דמות פלאית אחרת, אבל ספק אם זו היתה כוונתו.

פסל אפולוניוס מטיאנה צילום : Christian Vandendorpe

לעומת זאת, מי שתפשו את דמותו של אפולוניוס כמתחרה בישו היו תיאולוגים נוצרים במאות הראשונות לספירה שהתגייסו כדי להפריך את הסיפור על אותו איש, שהיה דמות היסטורית ושנוע כבעל נס בזמנו של ישו, ושהיו כמה קווי דמיון בינו לישו, ולהמעיט ככל האפשר בחשיבותו. הפולמוס נגד אפולוניוס נקט אפוא טקטיקה שמערערת על אמינות הסיפורים עליו ועל מעשיו, וכמובן, מדגישה את התהום הרובצת בינו לישו. כלומר לפנינו תמונת ראי לטקטיקה של האפולוגטים הפוליתיאיסטים, שהמעטו בחשיבותו של ישו וביטלו כבדיות וכפנטסיות את הסיפורים על חייו.

מדובר אפוא ב"עימות" בין שני משיחים בני אותו זמן לערך, שבו המאמינים בשני הצדדים אינם חוסכים בנשק ההשמצות וההלעגה אלה על אלה. אזכיר כי הפולמוס הזה התנהל באקלים אינטלקטואלי ותרבותי שבו (נכון יותר, גם בו) הגבול בין פילוסופיה ואוקולטיזם היה מטושטש ושהופיעו לא מעט דמויות שיוחסו להן סגולות על-אנושיות, כאלה שלידתם הייתה פלאית, שהיו קרובים לאלוהים, שבכוחם היה לרפא חולים ולהחיות מתים, לחזות את העתיד, להוריד גשמים וכו'.

על כך שרבים האמינו בסגולותיו של אפולוניוס, בהיותו עושה נפלאות, קדוש ואפילו בן האלוהים, מלמדת, בין היתר, העובדה שלפי ה"היסטוריה אוגוסטה" הקיסר הרומי אלכסנדר סוורוס (משל בשנים 222-235) בנה ליד ארמונו חדר תרפים שבו התפלל בבקרים והציב בו פסלים של "נשמות גדולות מאוד", ובהן אברהם, אורפאוס, ישו ואפולוניוס. וופיסקוס (Vopiscus) מחבר הביוגרפיה של הקיסר אורליאנוס (270-275), כתב שאפולוניוס היה חכם ששמו ומעשיו הלכו לפניו, פילוסוף קדמון וידיד אמת לאלוהים, ואם יזכה לחיים ארוכים יכתוב ביוגרפיה שלו בלטינית (התרגום הראשון ללטינית של המשורר והביוגרף סידוניוס אפולינאריס מהמאה החמישית אבד). הוא מספר שהקיסר נדר בעת שצר על טיאנה שאם ינצח בקרב יקים מקדש לאפולוניוס, שדמותו הופיעה לפניו בחיזיון בזמן המצור. לעומת זאת כריסוסטמוס (Chrysostomus), הארכיבישוף הנוצרי של קונסטנטינופול במחצית השנייה של המאה השנייה לספירה, כינה את אפולוניוס נוכל נפשע; ואילו הקדוש אוגוסטינוס מהיפו (354-430) דחה כל דמיון בין אפולוניוס לישו, אבל ראה בו כמי שאופיו נעלה על זה של איוב.

יש הרבה עדויות לכך שאפולוניוס נשאר נערץ גם בדורות הבאים כפילוסוף, כעושה נפלאות וכדמות העולה על כל הדמויות המהוללות שפעלו בעולם הרומי-ביזנטי. ההיסטוריון הביזנטי ניקטאס (Nicetas) בן המאה ה-12 מספר (סיפור המזכיר את הסיפור במשנה על המלך חזקיהו שציווה לגנוז את ה"טבלה של רפואות" שהייתה בבית המקדש ועליה השבעות לריפוי חולים) על דלתות ברונזה שקידש אפולוניוס והיה צריך להתיר אותן כי הן משכו אליהן מאמינים באמונות טפלות, בהם גם נוצרים.

כחלק מההתמודדות של הנוצרים נגד תחיית הפגאניות באותה תקופה הועלו באפולוגטיקה הנוצרית כמה הבחנות חשובות בין אפולוניוס לישו: אחת מהן היא שאפולוניוס, לעומת ישו, השתמש במעשי כישוף כדי להוליך שולל והיה נביא שקר

אפולוניוס גם נזכר בחיבורים בסלאבית מהמאות ה-11 וה-12, ששאבו את הידע שלהם מהכרוניקה של הנזיר הביזנטי גאורגיוס המרטולוס (Hamartolos) בן המאה התשיעית. כך הוא התגלגל לכרוניקה הסלאבית הקדומה "סיפור ימים עברו" (Povest) "המיוחסת לנזיר הכרוניקאי נסטור (Nestor). נסטור כותב כי בתקופת הקיסר הרומי דומיטיאנוס (משל בשנים 81-96) חי מגיד עתידות בשם אפולוניוס מטיאנה ששמו יצא גם כמחולל פלאים. כך, לדוגמה, הציל את אפסוס ממגפה והתנבא שאנטיוכיה תיחרב ברעידת אדמה ובשריפה.

אתאנסיוס, הבישוף של אלכסנדריה במאה הרביעית, מעיד כי גם בימיו מעשי הפלאים של אפולוניוס ממשיכים להתקיים גם אחרי מותו וכי הדמונים שבהם שלט בחייו ממשיכים במצוותו לחוג סביב קברו ומוליכים שולל אנשים אומללים. מאתנאסיוס למד נסטור שאל להם למאמינים להתפתות לקסמים מדומים כמו שבעת בניו של כוהן גדול בשם סקווה (Sceva), שהשתמשו בשמו של ישו לגירוש שדים ונפגעו על-ידי הרוח הרעה "עד שברחו מן הבית ההוא ערומים ופצועים", מאורע שהביא את היהודים והיוונים באפסוס לקבל את בשורתו של ישו, ואלה מהם שעסקו בכישוף שרפו את ספרי המאגיה שברשותם (מעשי השליחים, י"ט 11-20). ודי כמדומה באזכורים האלה.

על פרסומו ומעמדו של אפולוניוס מעידים גם מאה המכתבים שכתב, ושרדו, ובהם מכתב לחברי מועצת העיר קיסריה שבו שיבח את כתיבתם המשובחת ביוונית. במקום אחר הוא מטיף לתושבי סמירנה (איזמיר) שעליהם להתאחד, שכן עירם דומה לאונייה שלכל אחד מספניה תפקיד משלו כדי שתפליג בביטחה. בדברים האלה, מספר פילוסטרטוס, איחד אפולוניוס את תושבי העיר.

רבים מהמכתבים הם בדיה, כגון התשובה ששיגר כביכול אפולוניוס לאספסינוס, בעת שזה צר על ירושלים, וביקשו לבוא ולייעץ לו אם להכתיר את עצמו לקיסר. אפולוניוס השיב שהוא מסרב לבוא ליהודה, שהיא "ארץ שתושביה טמאים". לפי פילוסטרטוס, אפולוניוס פגש את אספסיאנוס באלכסנדריה וזה ביקש ממנו "עשה אותי קיסר". על כך השיב אפולוניוס, "כבר עשיתי". ולטיטוס כתב כי מכיוון שלא רצה להתפאר בניצחונותיו, ויודע אילו תכונות צריכות להיות לקיסר, הוא מעניק לו את כתר הענווה.

"אם אני קוסם, איך הוא [דומיטיאנוס] יכול היה להביא אותי למשפט? ואם הביא אותי, איך אני יכול להיות מכשף? אלא אם כן הוא [הקיסר] חושב שהדיבה חזקה אפילו ממכשף"

אבל מה שהדאיג את הנוצרים בכל הנוגע לאפולוניוס היה בעיקר החיבור מסכת אודה האמת (Philaethes logos) שחיבר סוסיאנוס היירוקליס (Hierocles) פילוסוף ומושל פלמירה, היא תדמור, שרדף עד חורמה את הנוצרים. בחיבור הזה, שנכתב בשנת 305 לערך, מתואר אפולוניוס, בין היתר, גם כמשיח "פגאני" שווה ערך לישו. החיבור עצמו אבד, אבל תוכנו ידוע מהתגובה הארוכה עליו של אב הכנסייה אוסביוס מקיסריה נגד הירוקליס, הידועה בשם Contra Hieroclem.

אל נשכח שבאמצע המאה הרביעית נדרשה הכנסייה להתמודד עם מה שמכונה "הריאקציה הפגאנית" (או "הרסטורציה הפגאנית") קצרת הימים של הקיסר יוליאנוס "הכופר" (משל בשנים 361-363). יוליאנוס עצמו אינו מזכיר בחיבורו "נגד הגליליים" את אפולוניוס, אבל מורו באתונה, ההיסטוריון והסופיסט (Eunapius), מחבר חיי הפילוסופים והסופיסטים, כתב שאפולוניוס הפילוסוף התעלה על כל בני האדם והיה קרוב, אבל לא דומה, לאל.

כחלק מההתמודדות של הנוצרים נגד תחיית הפגאניות באותה תקופה הועלו באפולוגטיקה הנוצרית כמה הבחנות חשובות בין אפולוניוס לישו: אחת מהן היא שאפולוניוס, לעומת ישו, השתמש במעשי כישוף כדי להוליך שולל והיה נביא שקר. זאת ועוד: ישו הניח שיבזו ויכו אותו ואילו אפולוניוס, שנאסר על-ידי הקיסר דומיטיאנוס (משל בשנים 81-96), נמלט ונגלה שעות אחר כך לשניים מתלמידיו ליד נאפולי. אם אכן היה אפולוניוס נביא הרואה את הנולד, צריך היה לדעת שבכוחו להיעלם ולא היה לו צורך להגן על עצמו.

פולמוס מפורט נגד אפולוניוס היה החיבור "נגד היירוקליס" שכתב אוסביוס (או שיוחס לו) ובו תקף את היירוקליס על כך שהיה הראשון להשוות בין אפולוניוס וישו. באותו חיבור טורח אוסביוס גם להפריד בין אפולוניוס ה"היסטורי" לאפולוניוס ה"ספרותי", וטוען שהניסיון להפוך אותו מפילוסוף לקדוש מוגד

לאמת ולהיגיון. אלא שתוך כדי כך שאוסביוס נאבק בדימוי או במיתוס של אפולוניוס ומפריך את הסיפורים עליו, ובכלל זה מצטט את ההאשמה שאפולוניוס הקריב ילד כדי לחזות את העתיד, אנו למדים עליו לא מעט.

שיאה של הביוגרפיה של אפולוניוס הוא מאסרו ומשפטו בפני הקיסר העריץ דומיטיאנוס בעקבות דברי התוכחה הקשים שהוא משמיע על ממשלו. לענייננו, אין חשיבות לשאלה אם אכן כתב אפולוניוס לקיסר כי שליט נזקק לכוח ולראיה למרחוק כאחד ואם התיאור הארוך של המשפט, ובכלל זה נאום ההגנה שאפולוניוס הכין בעודו בכלא, התרחשו במציאות. אפולוניוס, שהגיע ביוזמתו לרומא ונאשם בכך ששיתף פעולה עם קושרי קשר נגד הקיסר, אינו מציג את עצמו כרַב־מג: "אם אני קוסם, איך הוא [דומיטיאנוס] יכול היה להביא אותי למשפט? ואם הביא אותי, איך אני יכול להיות מכשף? אלא אם כן הוא [הקיסר] חושב שהדיבה חזקה אפילו ממכשף". אפולוניוס גם מבהיר שמעשי הפלאים המיוחסים לו לא היו מכוחם של כוחות נסתרים. לדוגמה, הוא חזה את פרוץ המגפה באפסוס בזכות חושי המחוודים. על הדברים האלה משיב הקיסר שהוא לא ישחרר אותו לפני שיהפך למים, לחיה, או לעץ, ואפולוניוס עונה כי גם אם היה יכול, לא היה מפקיר את הכלואים על לא עוון בכפם. "ומי יגן עליך?" — "הזמן", עונה אפולוניוס, "רוח הקודש, ואהבה של בת־לוויית, החוכמה."

במקורות היהודיים אין רמז לאפולוניוס, ובספרות הערבית הימ־ביניימית נקשר שמו (בלינוס) בדמות המיתית הרמס טריסמגיסטוס, בין היתר בחיבור "סוד הסודות" (סיר אל־אסראר), שתורגם ללטינית בשנת 1120 לערך ולעברית על־ידי אבן חסדאי, ובספר **לוח האיזמרגד** (Tabula Smaragdina), שם מסופר שאפולוניוס (או פסודו־אפולוניוס) מצא את החיבור של הרמס וממנו למד את סודות היקום. לפי גירסה אחת, אפולוניוס מצא את הספר בתיבה מתחת לפסל של הרמס, ובהשראת החוכמה הקדומה כתב ספרים על אסטרולוגיה, אלכימיה וקוסמולוגיה. כך מצא אפולוניוס את דרכו אל ההרמטיזם שרווח בתקופת הרנסנס. המלומד והקבליסט היהודי־איטלקי יוחנן אלמנו (Alemano, 1435-1504) למד ממנו כביכול על כ-24 ספרים אבודים שחיבר המלך שלמה על המדעים האוקולטיים. כך נעלם אפולוניוס "ההיסטורי" ואת מקומו תפס אפולוניוס המיתי.